

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію **Сергієнко Вікторії Володимирівни** «Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)», представлену на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія

На сучасному етапі розбудови демократичної державності та вільного суспільства, Україна взяла курс на реальне забезпечення широкого доступу дослідників і громадськості до утаємничених документів радянської державної системи. Однією з найбільш приховуваних ділянок радянської політики була релігійна, що представляла собою величезний айсберг, більша частина якого прихована від людського ока. Сьогодні з'явилася можливість глибокого та ретельного вивчення цієї прихованої частини, її рушійних сил і формуючих структур, тому обрану дисертанткою тему можна лише вітати.

Обрана тема є безумовно актуальною, і не лише у регіональному, а й у всеукраїнському масштабі. Знання негативного досвіду минулого у суперечливих, часом антагоністичних відносинах держави до різних конфесій, важливе задля взаєморозуміння та примирення, вмілого використання діалогу з релігійними організаціями у національно-духовному відродженні українства, такого політично строкатого та конфесійно розчленованого.

Наукова новизна дисертації полягає, насамперед, у тому, що авторка представила власну концепцію розвитку державно-релігійних взаємин на Полтавщині, через призму релігійної та антирелігійної складових тогочасного життя у розрізі державно-церковних відносин, створивши у новітній історіографії нове комплексне дослідження історії релігійної складової української державності у регіональному розрізі. Сформульовано місце та роль радянських органів і комуністичної партії у житті релігійних організацій, висунуто твердження про «умовне» пом'якшення тоталітарного характеру державно-релігійних відносин у регіоні, висвітлено окремі моменти історичного розвитку православних громад у регіоні, прослідковано майнові та правові обмеження духовенства та віруючих радянською державною системою тощо.

Обґрунтованість результатів і висновків дисертаційної роботи забезпечується тим, що дисертантка у своєму дослідженні спирається на загальнонаукові та міждисциплінарні методи дослідження. При цьому, слід зазначити добре володіння автором методами системного, історичного та порівняльного аналізу,

завдяки яким дисертантці вдалося виявити закономірності й особливості розвитку державно-релігійних відносин на Полтавщині, даючи його на всесоюзному та всеукраїнському тлі, у порівнянні з іншими регіонами.

Враховуючи ступінь вивченості зазначеної проблеми, авторка поставила метою свого дослідження здійснити комплексний науковий аналіз і вивчити становище православних релігійних громад і віруючих через призму еволюції партійно-державної політики та радянських соціокультурних цінностей щодо релігії, релігійних організацій і віруючих в епоху пізнього сталінізму та хрущовської відлиги, для чого нею поставлені наступні завдання:

- проаналізувати стан розробленості проблеми в історіографії;
- проаналізувати джерельну базу дослідження, її специфіку;
- розкрити зміни в системі контролю за діяльністю релігійних громад в радянській Україні у повоєнний період;
- охарактеризувати стан релігійності населення Полтавщини, його соціально-демографічні, вікові, культурно-освітні характеристики;
- дослідити внутрішні процеси й характеристики православних громад краю у досліджуваній період;
- проаналізувати механізми реалізації державної антирелігійної політики на Полтавщині у 1940-1960-х рр.;
- виявити основні форми і методи формування атеїстичних соціокультурних цінностей, механізми їх культивування та впровадження на регіональному рівні.

Аналіз дисертації, її основного змісту дозволяє зробити висновок, що в основному з поставленими завданнями Вікторія Володимирівна справилася успішно. Вона ґрунтовно та критично проаналізувала наукову літературу зі своєї теми, виділивши три історіографічних масиви (радянська, сучасна та зарубіжна історіографія), що дозволило їй аргументувати свою тезу про недостатність наукового дослідження зазначеної проблеми, особливо окремих аспектів досліджуваної тематики, та й концептуальні підходи до її вирішення тривалий час були іншими.

Звертає на себе увагу досить презентативна джерельна база дисертації, яка складається з різноманітних документів і матеріалів, як друкованих, так і архівних. Використані документи 4 архівосховищ: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, обласних держархівів Полтави та Чернігова, радянська періодика тощо. При цьому значну частину документів введено до наукового обігу вперше.

Джерела класифіковані автором на 4 групи (які далі поділяються на підгрупи у межах конкретного архівного фонду чи

конкретної колекції, як у випадку з газетою «Зоря Полтавщини») відповідно до власної класифікації, з якою ми не зовсім погоджуємося і про що буде сказано нижче. Слід зазначити, що джерельна база дисертації цілком достатня для виконання поставлених завдань. Основні положення та висновки дослідження здобувача базуються на об'єктивних історичних даних, які не викликають сумніву в їх достовірності.

Основне завдання офіційного опонента – визначити, що нового внесла дослідниця в історичну науку, як вона розв'язала конкретну поставлену проблему.

По-перше, дослідниця створила перше у вітчизняній історіографії комплексне спеціальне дослідження, яке присвячене проблемі становища православних громад Полтавщини у державній політиці й радянському соціокультурному просторі у післявоєнний період і час «хрущовської» антирелігійної хвилі. При цьому здобувачка вирізняється самостійністю суджень, оригінальністю оцінювання явищ і подій. Авторка не боїться сперечатися із попередниками, що дає підстави говорити про створення власного бачення проблеми.

По-друге. Обґрунтування висунутої концепції потребувало залучення великої кількості конкретного фактичного матеріалу, який був добутий в архівах, друкованих виданнях минулого століття, у більшості випадків вперше введений до наукового обігу. Особливе місце у цьому плані займають архівні документи, якими авторка дуже вміло оперує, підводячи фактичний матеріал на підтвердження власних позицій з того чи іншого питання.

По-третє. Автор підійшла до розкриття державно-церковних відносин не у звичайній площині протистояння двох інституцій, а використовуючи запропоновану на початку ХХІ ст. українською дослідницею Аллою Киридон модель вивчення державно-церковних відносин у трикутнику «держава – церква – суспільство», що ми цілком приймаємо та підтримуємо.

У даному розрізі справжньою окрасою дисертації є розділ 3, який подає нам яскраву картину стану релігійності населення Полтавської області, проаналізована загальна мотивація віри в Бога та причини збереження релігійності. Тут же зроблена спроба подати соціально-демографічні та культурно-освітні характеристики православних громад. При цьому авторка вдало вплітає у своє дослідження джерела власного творення – інтерв'ю сучасників, що не лише доповнює картину розповіді, а й оживляє її, наповнюючи «живими учасниками» з їхніми переживаннями та життєвими ситуаціями.

По-четверте. Розкрито організацію та проведення на регіональному рівні різноманітних кампаній з популяризації наукового світогляду, розвінчування релігійних забобонів,

упровадження у народний побут цивільних свят та обрядів. Встановлено певну динаміку відкриття та закриття релігійних споруд у досліджуваний період, їх цільове використання. Це дало можливість уточнити особливості ставлення населення до релігії, причини їх поширення та прорахунки антирелігійної пропаганди.

По-н'яте. На відміну від більшості попередніх дослідників, автор значну увагу приділила таким малодослідженим питанням як: ставлення віруючих до релігійної обрядовості й участь у ній комуністичних функціонерів; організація антирелігійного руху, проведення державними органами різного роду пропагандистських кампаній; аналізові діяльності ключового органу державно-церковних відносин – Ради у справах Руської православної церкви тощо.

Таким чином, певна частина одержаних результатів є новими, що свідчить про персональний внесок здобувачки в історичну науку. Одержані дисертантом результати є важливими, значущими та можуть знайти застосування у подальших наукових пошуках з метою вивчення історії релігійних конфесій в Україні та місця і ролі їх духовенства та віруючих у духовному та повсякденному житті української спільноти. Практичне значення дисертації полягає у тому, що конкретний фактичний матеріал, її основні положення та результати, методологічні підходи можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України, історії релігій в Україні, народознавства, релігієзнавства, підготовці спецкурсів, при написанні курсових і дипломних робіт, у краєзнавчій роботі, при оформленні стендів музеїв і виставок. Крім того, слід відзначити, що дисертація написана хорошою українською літературною мовою, хоча інколи у ній трапляються помилки та технічні огріхи.

Зауваження опонента зводяться в основному до побажань чи визначення дискусійних моментів та окремих недоліків:

1. Дослідниця залишила поза увагою деякі, на наше переконання, важливі розробки останнього десятиліття. По-перше, це монографічне дослідження Наталі Шліхти «Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.» (Київ, 2011). Монографія висвітлює життя православної громади в Українській РСР у повоєнні десятиліття, що значно б допомогло дисертантці у побудові конструкції власного дослідження, оскільки тут маємо багато точок перетинання.

По-друге, бажано було б використати новітню, оновлену фактологічно й дещо концептуально, працю «класика» російської історіографії Михайла Одінцева «Русская Православная Церковь накануне и в эпоху сталинского социализма: 1917-1953 гг.» (Москва, 2014). Книга дала б уявлення про сучасне бачення російською історіографією (яка є найбільшою у зарубіжній групі) проблеми державно-церковних відносин у розрізі Руської православної

церкви.

2. Певні питання викликає запропонований підхід до класифікації джерел, який досить розпливчастий (с.59-60). Дане твердження виходить з того, що спочатку джерельна база дисертаційного дослідження поділяється на чотири групи (при цьому документальна база на «опубліковані» та «неопубліковані»), але вже далі з'являються «підгрупи джерел» в окремо взятих фондах чи групах. Адже одні й ті ж види джерел можуть бути як опублікованими, так і неопублікованими. Навіть більше – частина архівного фонду може бути археографічно опрацьована й опублікована, а інша частина – навіть не введена до наукового обігу.

На наш погляд, бажано було б підійти до систематизації джерел з позиції видового поділу, який є переважаючим в українській історичній науці, і чітко виділити відповідні групи: законодавчі акти, партійні директиви, діловодна документація, статистика, преса, джерела особового походження і т.д.

3. Оскільки тема розглядається у порівняно вузьких територіальних рамках, то необхідно було б провести більш глибоку роботу з пошуку неопрацьованих раніше джерел. У даному розрізі слід було б звернути увагу на фонди Галузевого держархіву Служби безпеки України, де можна знайти як звіти про релігійне життя в УРСР, так і справи репресованих вірян православних громад, де почасти знаходимо рукописи, листування тощо, які відклалися як речовий доказ підпільної релігійної діяльності особи.

Поза увагою дослідниці опинилися й церковні видання. І якщо «Православний вісник» того часу зосереджувався на висвітленні життя православних громад західноукраїнського регіону, то «Журнал Московской Патриархии» повідомляв про життя громад всіх єпархій Руської православної церкви, у тому числі й Полтавської єпархії.

4. По тексті дисертації бажано було б ілюструвати його схемами, таблицями, діаграмами тощо. Так у розділі 2 доречною була б план-схема місця Ради у справах РПЦ у системі владно-адміністративних інституцій – для кращого розуміння її місця та механізмів взаємодії. Не завадили б таблиці та діаграми для параграфу 3.2, що присвячений соціально-демографічним і культурно-освітнім характеристикам православних громад.

5. На с.77 авторка наголосила про важливість наголошення на «особливостях соціального портрету середньостатистичного уповноваженого». Щиро вітаємо з цією ідеєю, але треба було створювати не якийсь аморфний (загальносоюзний/всеукраїнський) портрет, а конкретний портрет полтавського функціонера (наприклад, вивчити особові справи у документах обкому КПУ).

6. У розділі 2, що присвячений системі контролю органів влади за діяльністю релігійних громад в УРСР, вся увага

зосереджена на Раді у справах РПЦ, а латентний контролюючий орган в особі МДБ-КДБ залишився поза увагою. Але ж для громад та її членів він грав незаперечну (якщо не ключову) роль. Адже у кожній релігійній громаді було по декілька осіб, що у тій чи іншій мірі співробітничали з органами державної безпеки.

7. Поза увагою дослідниці опинилися підпільні православні групи. І хоча на Полтавщині їх було небагато (офіційно органи КДБ володіли інформацією про 5 груп істинно-православних з кількістю 130 віруючих станом на 1959 р.), але однозначно їх кількість була більшою і підпільне релігійне життя було цікавим явищем радянського минулого.

У цьому контексті, в результаті, випала і репресивна політика держави щодо учасників підпільних православних громад.

Однак, зазначені зауваження щодо недоліків та упущень носять частковий характер, вони аж ніяк не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації. Дослідження **Сергієнко Вікторії Володимирівни «Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)»**, є завершеною працею, в якій одержані науково обґрунтовані результати про характер православних громад і їх місце у державно-церковних відносинах Полтавщини, антирелігійні кампанії радянської влади, відносини між уповноваженими і духовенством тощо, визначено трансформації у політиці щодо культів, охарактеризовано православні громади регіону тощо.

Основний зміст дисертації викладено у 13 наукових публікаціях, 5 з яких розміщені у фахових виданнях, 1 – у зарубіжному виданні, 7 – у виданнях, що додатково відображають результати дослідження, чого цілком достатньо для апробації.

Дисертація виконана на достатньому науково-теоретичному рівні, основні її положення є новими та науково обґрунтованими, які у сукупності розв'язують важливу наукову проблему, що має суттєве значення для історичної науки і може знайти застосування у науковій і викладацькій діяльності вищих навчальних закладів, краєзнавчій роботі, законотворчій діяльності.

Все вище зазначене дозволяє зробити висновок, що рецензована дисертація **Сергієнко Вікторії Володимирівни «Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)»**, на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 03 – Гуманітарні науки, за спеціальністю 032 – Історія та археологія, за своїми актуальністю, науково-теоретичним рівнем, новизною постановки та розв'язанням проблем, практичним значенням відповідає вимогам наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 року «Порядку проведення

експерименту з присудження ступеня доктора філософії» (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. № 167), а її автор – Сергієнко Вікторія Володимирівна заслуговує на присудження ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 – Історія та археологія.

Офіційний опонент:
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики
Чорноморського національного
університету імені Петра Могили

О.П. Тригуб

27.04.2021 р.

